

मराठी साहित्यात महिला संतांचे योगदान

डॉ. मयूर धनराज रवंदळे, प्लॉट नंबर 23, बाळाप्पा कॉलनी, अशोक नगर जवळ, धुळे.

सारांश

मराठी साहित्यात महिला संतांचे योगदान अतुलनीय आहे. त्यांनी भक्तीच्या माध्यमातून समाजातील स्त्रियांना प्रेरणा दिली आणि धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या संत महिलांनी आपल्या अभंग, ओव्या आणि कीर्तनांद्वारे आध्यात्मिकता, समानता आणि मानवतेचा संदेश दिला. महिला संतांनी आपल्या रचनांद्वारे स्त्रियांना स्वतःची ओळख निर्माण करण्यासाठी प्रेरणा दिली. त्यांनी जात, धर्म, लिंग यावर आधारित भेदभावाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांच्या रचनांमध्ये आध्यात्मिकता आणि भक्तीचा मार्ग सोप्या भाषेत सांगितला आहे. त्यांनी मराठी साहित्याला समृद्ध केले आणि त्यांच्या रचना आजही लोकप्रिय आहेत. महिला संतांनी केलेले योगदान केवळ साहित्याच्या दृष्टीनेच नव्हे, तर सामाजिक आणि आध्यात्मिक दृष्टिकोनातूनही महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या रचना आणि विचारांमुळे समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणण्यात मदत झाली.

मुख्य संबोध

योगदान, अभंग, ओव्या, कीर्तन, आध्यात्मिकता, मानवतेचा संदेश, लोकप्रिय, संप्रदाय, संत साहित्य, दृष्टिक्षेप, समाज प्रबोधन, अस्पृश्यता, सामाजिक बंडखोरी.

प्रस्तावना

भारताच्या मध्ययुगीन कालखंडात महाराष्ट्रामध्ये संत साहित्याची चळवळ १२ व्या - १३ व्या शतकात जन्माला आली. आजच्या काळात संत साहित्याकडे एक दृष्टिकोन जरी टाकला तरी त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व लक्षात येते. विदर्भातील महानुभव पंथाची फोफावलेली चळवळ असो किंवा पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये निर्माण झालेल्या वारकरी संप्रदायाची चळवळ असो. याचा मागील दोन शतकांपासून सैद्धांतिक अभ्यास केला जात आहे. इंग्रजी शिक्षणातून आणि विचारातून निर्माण झालेल्या विचारवंतांच्या पहिल्या पिढीने समाजप्रबोधनाबरोबर संत साहित्यावरही दृष्टिक्षेप टाकला त्यातल्या त्यात न्या. गोविंद रानडे यांनी 'राईज ऑफ द मराठा पॉवर' या ग्रंथातून खऱ्या अर्थाने संत साहित्य आणि कार्याची दखल घेतली. त्यानंतरच्या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, वि. का. राजवाडे, वि. ल. भावे, पु. ग. सहस्रबुद्धे, ह. श्री. शेनोलीकर, ग. बा. सरदार, स. ज. भागवत, डॉ. यु. म. पठाण, रा. ग. जाधव, रावसाहेब कसबे, यशवंत मनोहर, भालचंद्र नेमाडे, म. सु. पाटील, इत्यादींनी तर दुर्गाबाई भागवत, कुसुमावती देशपांडे, इरावती कर्वे, सरोजिनी बाबर, तारा भवाळकर इत्यादी स्त्री लेखकांनीही संत साहित्याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तरीही आठशे-नऊशे वर्षांपूर्वी निर्माण झालेले हे संत साहित्य आजही आपणास खुणावत राहते. याचे कारण म्हणजे संत साहित्य हे तत्कालीन ऐतिहासिक दस्तावेज म्हणून महत्त्वाचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, वि. का. राजवाडे, पु. ग. सहस्रबुद्धे यांच्या संत साहित्यावरील प्रखर टीकेचा भाग बाजूला ठेवला तरीही संत साहित्य हे साहित्य म्हणून श्रेष्ठ स्थानी ठरते. मुद्दा महत्त्वाचा हा आहे की, संतांच्या साहित्याने आजच्या अर्थाची सामाजिक बंडखोरी घडून आलेली नसली किंवा अस्पृश्यता संत नष्ट करू शकले नसले तरीही आध्यात्मिक पातळीवर सर्व जातीपाती, धर्म, पंथ यांना जोडणारी ती एक

सामूहिक (सामाजिक) कृती होती हेही आपण नाकारू शकत नाही. संत साहित्याचे साक्षेपी विचार करताना त्याला काळाच्या बऱ्याच मर्यादा पडलेल्या आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे. संत हे धर्मसंस्थापक नव्हते किंवा त्यांना दुसरा धर्मही घ्यायचा नव्हता पण स्वधर्मातील ज्या वाईट बाबी आहेत त्या बाबींवरही कठोर टीका करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या साहित्यामध्ये आहे हे नाकारू शकत नाही. त्याला आपण मार्क्सवादी किंवा इतर फुटपट्ट्या लावून तपासणी केली तर संतांच्या साहित्यावर अन्याय केल्यासारखेच ठरते. सुरुवातीलाच म्हटल्याप्रमाणे संत हे विविध जाती-धर्मातून आणि खालच्या वर्गातून उदयास आलेले आहे. याबरोबर त्या संतांचे कुटुंब त्यांच्यासोबत आहे. संतांचे ऐतिहासिक महत्त्व आणि बंडखोरी सांगताना एक मुद्दा पुरेसा ठरतो तो म्हणजे संत हे पारलौकिक जीवनाचे आकर्षण असलेले परंतु संसार न सोडता संसारात राहून लोकांना सन्मार्गावर आणणारे समाज सुधारक आहेत. हे लक्षात घेतले पाहिजे म्हणजे संतांचे महत्त्व अधोरेखित होऊ शकते.

संतांचे दुसरे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य हे की, संत आणि त्यांचे साहित्य स्त्रीद्वेष्टे नाही तर महत्त्वाची बाब ही की स्त्री संतांनी स्वतःची भूमी नांगरली, स्वतः तयार केली आहे हेही दिसते उदाहरणादाखल मुक्ताई, जनाई, सोयरा, निर्मला, विठाई, बहिणाई, वेणाबाई आणि कान्होपात्रा या ठळकपणे आपल्या नजरेत भरतात. याचा अर्थच असा आहे की, आजच्या काळातील स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व त्याकाळातही दिसून येते. त्या अर्थाने तीही एक सामाजिक बंडखोरी ठरते.

संत जनाबाई ह्या महान संत ज्ञानेश्वरांच्या समकालीन होत्या. त्यांनी अनेक अभंग रचले, ज्यात भक्ती, समर्पण आणि विठ्ठल भक्तीचा उल्लेख आहे. त्यांच्या रचना साध्या आणि हृदयस्पर्शी आहेत, ज्यामुळे त्या सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचल्या. संत मुक्ताबाई ह्या संत ज्ञानेश्वरांच्या बहिण होत्या. त्यांनी आध्यात्मिक विषयांवर अनेक अभंग रचले. त्यांच्या रचनांमध्ये आत्मज्ञान, भक्ती आणि मोक्षाचा मार्ग स्पष्ट केला आहे. संत निर्मळाबाई ह्या महान संत एकनाथांच्या पत्नी होत्या. त्यांनी आध्यात्मिक रचनांद्वारे समाजातील स्त्रियांना प्रेरणा दिली. त्यांच्या अभंगांमध्ये विठ्ठल भक्ती आणि नैतिक मूल्यांचा उल्लेख आहे. संत बहिणाबाई ह्या १७व्या शतकातील संत होत्या. त्यांनी विठ्ठल भक्तीवर आधारित अनेक अभंग रचले. त्यांच्या रचनांमध्ये सामाजिक समानता आणि स्त्री सशक्तिकरणाचा संदेश स्पष्टपणे दिसून येतो. संत गंगाबाई ह्या संत तुकारामांच्या समकालीन होत्या. त्यांनी अनेक अभंग आणि कीर्तने रचली, ज्यात भक्ती आणि समर्पणाचा संदेश आहे.

स्त्री संतकवयित्रींच्या लेखनात सामाजिक बंडखोरी

संत साहित्यावरील प्रस्तुत लेखात केवळ ढोबळपणे पुरुषसंत कवी आणि स्त्री संतकवी असे दोन भाग सोईसाठी केलेले आहे. स्त्री संतकवयित्रींचे लेखन महानुभावपंथीय महदंबेपासून सुरू झालेले दिसते. मुळात ती जिज्ञासू आणि चर्चक म्हणून चक्रधरांनीही तिच्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तिच्या समकालीन स्त्री संतांनी फारसे लेखन केल्याचे दिसत नाही. (महानुभावपंथीय स्त्रिया) मात्र वारकरी संप्रदायातील मुक्ताबाई, जनाबाई, सोयरा, निर्मला, यांनी लेखन केल्याचे दिसते. 'महदंबेचे धवळे' वगळता तिच्या लेखनामध्ये सामाजिक बंडखोरी दिसून येत नाही याचा अर्थ असाही नव्हे की, धवळ्यांमध्ये बंडखोरी दिसून येते. तत्कालीन काळात एखाद्या स्त्रीने लेखन करणे हीच बंडखोरी आहे. त्या अर्थाने महदंबेचे महत्त्व लक्षात घेतले पाहिजे.

खऱ्या अथनि स्त्री संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी जनाबाई, सोयराबाई व इतर संत कवयित्रींच्या अभंगातून दिसते. संतांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा आणि त्यांचे कार्य निरखून पाहिले असता असे दृष्टिपथास पडते ते म्हणजे संतांनी जे स्वतः भोगले व जगले ते अभंगरूप घेऊन प्रस्फुटित झाले. एकाएका किंवा सुट्या संतांचा विचार जरी केला तरी त्यांच्या वाट्याला आलेले भोग त्यांच्या समूहाशी निगडित असणाऱ्या त्या सर्वांचा भोगवटा आहे. त्या अर्थाने जनाबाईंच्या वाट्याला आलेले भोग किंवा मुक्ताबाई, सोयरा, निर्मला, विठाबाई यांच्याही वाट्याला आलेले भोग केवळ व्यक्तिगत न समजता ते प्रातिनिधिक स्वरूपाचे आहे, समूहदर्शी आहे. त्याहीपुढे जाऊन असे म्हणता येईल की, ते समाजदर्शी आहे. आजच्या काळातही स्त्रीच्या वाट्याचे भोग एखादी स्त्री लेखिका मांडत असेल तर ते तिचे व्यक्तिगत अनुभव न समजता प्रातिनिधिक समजतो हेच सूत्र संत कवयित्रींच्या अभंगांना लागू केलं तर संतकवयित्रींच्या वेदना, दुःख आणि भोग आपल्याला आपले वाटू शकतात. जनाबाईंच्या अभंगातून किंवा मुक्ताबाईंच्या अभंगातून केवळ पुरुषांना समजून घेणे आलेले नसून तत्कालीन समाज व्यवस्थेचेही प्रतिबिंब त्यात आलेले दिसते. ज्ञानेश्वरांना आलेली निराशा घालविण्यासाठी वयाने लहान असलेल्या मुक्ताबाईने 'ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा' अशी साद घातली आहे. लहान असूनही मोठेपणाचा भाव स्त्रियांमध्ये दिसून येतो तो त्या त्या समाजातील सामाजिक संरचनेमुळे, हे लक्षात घेतले पाहिजे. मुक्ताबाईने दाखविलेला संमंजसपणा हा दुसऱ्या अर्थाने सामाजिक बंडखोरीचे विधायक रूप आहे.

जनाबाई या स्त्री संत कवयित्रींच्या रांगेमधील सगळ्यात लक्षणीय कवयित्री आहे. स्वतःचे कूळ विदुरापी जोडणारी म्हणजे जात्याच अंत्यज असणारी ही कवयित्री त्याकाळाचा अवकाश कवेत घेताना दिसते. विठ्ठलाचे सगुणरूप तुकारामापूर्वी लक्षात आणून देणारी ती महत्त्वाची कवयित्री आहे. म्हणून ती म्हणते.

'देव खाते देव पिते

देवावरी मी निजते'

हे म्हणण्याचे सामर्थ्य जनाबाईंमध्ये आहे, कारण जनाबाई आणि विठ्ठलाचे नाते एकजिनसी आहे, ती विठ्ठलाला 'विठ्या विठ्या मूळ मायेच्या कार्या' असे म्हणते तेव्हा त्याच्या बरोबर असलेल्या नात्याचे संसूचन दिसून येते. जनाबाईंच्या विठ्ठलाशी एकरूप होण्याच्या कारणाचा शोध घेतला म्हणजे हेही लक्षात येते की नामदेवांच्या घरी तिचे राहणे दासीसारखे आहे. मायबापाचे छत्र डोक्यावरून उठून गेलेले आहे. अशा काळात तिचा संसार उभा होण्याची कुठेच शक्यता दिसत नाही आणि या शक्यतेमुळेच.

स्त्री जन्म म्हणौनी न व्हावे उदास।

साधुसंता पैसे केले मज।।

अशी ती सांगते. तिची विठ्ठलाविषयीची भक्ती वाढत जाते. जवळच्या व्यक्ती दूर जाताना दिसल्या म्हणजे सामान्यतः व्यक्तीचा कल पारलौकिकाकडे जातो, जनाबाईंचेही तसेच झाले आहे. स्वतःला देवाची प्रिया मानणे मात्र इतरांना ती व्याभिचारिणीही दिसते हे दिसलेपण जनाबाईंच्या अभंगातून उत्कटतेने अवतरले आहे. ती म्हणते,

'डोईचा पदर आला खांद्यावरी।

भरल्या बाजारी जाईन मी।।

हाती घेईन टाळ खांद्यावरी वीणा।

आता मज मना कोण करी।।
पंढरीच्या पेठे मांडियेले पाल।
मनगटावर तेल घाला तुम्ही।।
जनी म्हणे देवा मी झाले वेसवा।
रिघाले केशवा घर तुझे'।।

प्रस्तुत अभंगातून तत्कालीन काव्याचे समाजचित्र आणि स्त्रीविषयक दृष्टिकोन आपल्या लक्षात येतो. त्या अर्थाने जनाबाई या आचरणातून आणि विचारातून सामाजिक बंडखोरी करणाऱ्या पहिल्या संत कवयित्री ठरतात.

जनाबाई नंतर नागरी ऊर्फ नागी, मंगळवेढ्याची कान्होपात्रा, संत चोखामेळ्याची पत्नी सोयरा, बहिण निर्मळा आणि वारकरी संत मेळाव्यातील अत्यंत ताकदीची अर्वाचीन स्त्री कवयित्री विठाबाई व तिच्या अगोदर संत तुकारामांची शिष्या बहिणाबाई यांच्याही अभंगाचा शोध घेतला तर असे दिसून येते की, सोयराबाई ही स्वःताला चोख्याची महारी म्हणवून घेते. स्त्रीत्व आणि अस्पृश्यत्व या दोन्ही अंगाने सोयराबाईचे अभंग लक्षणीय आहे. पंढरपूरच्या ब्राह्मणाने चोखामेळ्याला महारजातीचा असल्याने छळले, केवळ जातीयतेच्या श्रेष्ठत्वाने किंवा वर्णाच्या श्रेष्ठत्वाने व्यक्ती मोठ्या ठरत नसतात, हे चोखामेळ्यानेही 'ऊस डोंगा परी रस नव्हे डोंगा' या अभंगातून मांडलेलेच आहे. तत्कालीन समाज व्यवस्था आणि तिचा पीळ संतकवी किंवा कवयित्री कमी करू शकले नसले तरी विठ्ठल भक्तीच्या पातळीवर तो पीळ बरीच सैल केलेली दिसून येते. अठरापगड जातीतून आणि धर्मातून निर्माण झालेली ही संतांची मांदियाळी विठ्ठलभक्तीपर्यंत जाऊन पोहचते. भक्तीच्या पातळीवरची समानता अठरापगड जातीच्या लोकांना एकत्र आणून त्यांना एका विचारात गोवून त्यांच्यात विठ्ठलभक्ती निर्माण होत असेल तर ही भक्ती कुठल्याही अंगाने पळपुटेपणा ठरत नाही उलट ती बलस्थानच ठरते. तत्कालीन काळात देव, धर्म, कर्मकांडे यांचे स्तोम माजले असताना सर्व समुदायाला विठ्ठलभक्तीच्या छत्रछायेखाली एकत्र आणण्याचे आवाहन संत आपल्या अभंगातून करत असतील तर ती विधायक दृष्ट्या सामाजिक बंडखोरी ठरते.

स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा प्राचीन काळापासून दुय्यम राहिला आहे. त्यातल्या त्यात तिचे विटाळशी असणे तिला तिच्या कुटुंबापासून आणि परमेश्वरापासून दूर ठेवते. याकारणानेही तिला भक्तीच्या मार्गातील धोंड समजली जाते. परंतु हा निसर्गदत्त देहाचा विटाळ सृजनासाठी किती अपरिहार्य आहे हे सांगण्याचे सामर्थ्य सोयराबाईंनी दाखवले आहे ती म्हणते,

'देहासी विटाळ म्हणती सकळ।
आत्मा तो निर्मळ शुद्धबुद्ध।।
देहीचा विटाळ देहीच जन्मला।
सोवळा तो जाला कवण धर्म ।।
विटाळावाचोनी उत्पत्तीचे स्थान।
कोण देह निर्माण नाही जगी'।

हे कठोर वास्तव आपल्या अभंगातून तिने समाजासमोर मांडले आहे. त्याअर्थाने सोयराबाईचे श्रेष्ठत्वही सिद्ध होते.

सोयराबाईनंतरच्या वारकरी संप्रदायातील अत्यंत महत्त्वाच्या व लक्षणीय कवयित्री म्हणजे विठाबाई होत. अठराव्या शतकामध्ये जन्माला आलेल्या विठाबाई अत्यंत ताकदीची कवयित्री आहे. त्यांच्या मातापित्यांनी त्यांच्या मनात लग्नाची इच्छा नसतानाही तिच्यापेक्षा वयाने खूप मोठ्या असलेल्या पुरुषाशी लग्न लाऊन दिले. तो कामलंपट असल्यामुळे तिच्याशी तिच्या इच्छेविरुद्ध समागम करतो. तिला ते आवडत नाही. ती विरोध करते तेव्हा तो तिला मारायलाही कमी करत नाही. याचे चित्र तिने अभंगातून रेखाटले आहे ती म्हणते,

'भ्रतारहो मजसी ओढतो एकांती।
भोगावे मजसी म्हणोनी या॥
ओढूनीया बहूत मारतो मजसी।
मध्यरात्री जाणा समयासी' ॥

यातून तिच्या मनात कामभावाविषयी विरक्ती निर्माण होते. पुढे तिची भेट श्री. चिदंबरस्वामीशी होते. चिदंबर स्वामीकडे विठाबाई गेल्यामुळे तिचा पती व सासू तिला पकडून आणतात, घरी बांधून ठेवतात तिच्यावर अत्याचार करतात त्यामुळे ती म्हणते,

'तुझी सत्ता आहे देहावरी समज।
माझेवरी तुझी किंचित नाही' ॥

तिच्या या बेडरवृत्तीला पती अमानुषपणे उत्तर देतो ते म्हणजे तिला मरेस्तोवर मारतो. त्यातच तिचा देह जातो. विठाबाईच्या तोडीची पुरुष सत्तेच्या विरुद्ध आवाज उठवणारी स्त्री संत कवयित्री दुसरी दिसून येत नाही. आजच्या प्रगत समजल्या जाणाऱ्या समाजातही स्त्रीची अवस्था फारशी समाधानकारक नाही आजच्या स्त्रीवाद्यांना मध्ययुगीन काळात जन्माला आलेल्या संतकाव्याचा त्यातल्या त्यात स्त्रीसंत काव्याचा अभ्यास केला म्हणजे स्त्रीवाद्यांना प्रेरणा आणि संदर्भ मोठ्या प्रमाणात सापडू शकतात, हे ऐतिहासिक सत्य आणि वास्तव नजरेआड करून चालणार नाही.

सारांश

सुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणे संत काव्याचे दोन भाग ढोबळपणे मांडले होते तरीही अभ्यासाअंती हे दिसून येते की, पुरुषसंत काव्याहून स्त्रीसंत काव्याचा पोत वेगळा आहे. त्याचे स्वरूप आणि संदर्भ भिन्न आहेत. स्त्रीच्या वाढ्याचे भोग एखादा पुरुष समजूही शकतो. पण तिचे भोग मात्र तिलाच भोगावे लागतात आणि ते भोग काव्यातून अवतरत असतील तर त्याची दखल घेणे महत्त्वाचे ठरते.

मध्ययुगीन काळात जन्माला आलेला हा स्त्री संत काव्याचा प्रवाह अधिक रुंद, अधिक बंडखोर आणि लक्षणीय ठरला आहे. संतकवयित्रींच्या अभंगातून व्यक्त झालेली भावना, वेदना आणि भोग त्यांचे व्यक्तिगत न ठरता प्रातिनिधिक पातळीवरचे ठरते. त्याकाळात अठरापगड जातींच्या अस्पृश्य आणि स्त्रियांना आपल्या कवेत घेणारा कोणीही जिवंत हाडामासाचा व्यक्ती किंवा समूह पुढे न आल्यामुळे कानडा विठ्ठलाला आपल्या वेदना, दुःख सांगितलेले आहे. हे सांगणे किंवा अभिव्यक्त होणे हेच खऱ्या अर्थान सामाजिक बंडखोरीची प्रागतिक पाऊलवाट वाटते.

संदर्भ ग्रंथ

१. सुखटणकर बा. रं., महाराष्ट्रीय संत मंडळाचे ऐतिहासिक कार्य, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई – १९९४, पृ. क्र.

२. सरदार गं. बा., संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई - १९८२, पृ. क्र. १०२
३. आजगावकर ज. र., महाराष्ट्र संत कवयित्री, भारत गौरव ग्रंथमाला, मुंबई - १९३९, पृ. क्र. ९२
४. ढेरे रा. चिं., प्राचीन मराठी वाङ्मय शोध आणि संहिता, अंजली प्रकाशन, पुणे १९९१, पृ. क्र. २३
५. इर्लेकर सुहासिनी, प्राचीन मराठी संत कवयित्रींचे वाङ्मयीन कार्य, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८०.
पृ. क्र. ९७
६. इनामदार हे. वि. (संपा.), भक्तिगंगेच्या वाटेवर, संजय प्रकाशन, पुणे, १९८८, पृ. क्र. ११
७. देशपांडे वा. ना., महदंबा आद्य मराठी कवयित्री, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९५६, पृ. क्र. ३६
८. बाबर सरोजिनी, महाराष्ट्रातील संत कवयित्री, समाजशिक्षण प्रकाशन, पुणे, १९७२, पृ. क्र. ४५
९. भवाळकर तारा, स्त्रीमुक्तीचा आत्मस्वर, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई - २०१२, पृ. क्र. ४६